

جایگاه مقدمه ابن خلدون در تاریخ اندیشه و دانش اجتماعی

دکتر محمد ساوجی*

مقدمه

عبدالرحمن بن محمد معروف به «ابن خلدون» در سال ۷۳۲ ه. ق. / ۱۳۳۲ م در تونس، کانون مهم تمدن اسلامی در مغرب عربی زاده شد و تا سال ۸۰۸ ه. ق. / ۱۴۰۶ م زیست. جایگاه ابن خلدون در تاریخ اندیشه و دانش اجتماعی همواره مورد بحث و بررسی منتقدان او بوده است. برخی از این منتقدان، او را متعلق به «دنیای قدیم» و اندیشه او را دارای همان ویژگی‌های تفکر سنتی اسلامی - یونانی دانسته‌اند. از آن میان از محسن مهدی نویسنده کتاب فلسفه تاریخ ابن خلدون، می‌توان یاد کرد. در اینجا گفتنی است که لئو اشتراوس در کتاب تاریخ فلسفه سیاسی^۱ در دوره‌بندی اندیشه سیاسی، سیر عمومی این اندیشه را از نظر مضمون به دو دوره «کلاسیک» (Classic) و «مدرن» (Modern) تقسیم کرده است. در این تقسیم‌بندی، او روش متداول دوره‌بندی سه‌گانه تاریخ تفکر سیاسی به «باستانی» (ancient)، «سده‌های میانه‌ای» (Medieval) و «جدید» (Modern) را به روش دوگانه یاد شده در بالا تغییر داده است. در این تغییر روش، اشتراوس از تمایزات اندیشه در دوره‌های باستان و سده‌های میانه چشم‌پوشی کرده و آن دو دوره را به یک دوره «کلاسیک» تقلیل داده است. به تعبیر وی، اندیشه در سده‌های میانه به هویت اصیل دست نیازید و فرآورده‌ای جز تکرار پاره‌ای مضامین و بحث‌های فلسفی دوره باستان در اشکال التقاط و تفسیر به

*. عضو هیئت علمی گروه علوم سیاسی دانشگاه آزاد اسلامی - واحد کرج.

بار نیاورد و از این رو از نوآوری و ابداع، آن گونه که در دوران مدرن و عصر پس از رنسانس پدیدار آمد، بازایستاد.

محسن مهدی نیز از همین دیدگاه، «اندیشه سده‌های میانه‌ای اسلامی» (Islamic Medieval Thought) را فاقد اصالت و موضوعیت دانسته و آن را در حدّ گریه‌برداری و تفسیر مفاهیم مورد تأمل متفکران یونان باستان تنزل داده است. از این منظر به گفته محسن مهدی، جهانی‌بینی ابن‌خلدون به رغم دستیابی به افق‌های تازه، فراسوتر از فضای فکری جهان قدیم یونانی - اسلامی نرفت و در کلیت خود نتوانست در منطق اندیشه قدیم، تحوّلی ایجاد کند. به نظر محسن مهدی، ابن‌خلدون هم در فلسفه نظری و هم عملی، دارای ریشه‌های ژرف در سنت فلسفی قدیم بود و از این رو جهانی‌بینی وی را نمی‌توان بر ضدّ این سنت یا در ردّ آن توصیف کرد. تنها می‌توان آن را «یک الحاق مختصر و جزئی به آن سنت در زمینه‌ای به حساب آورد که پیشینیان او آن را به اندازه‌ای خوار می‌دانستند که سزاوار توجه فلسفه نمی‌شمردند».^۲

محسن مهدی تا آنجا پیش می‌رود که به رغم قبول پاره‌ای تفاوت‌ها میان نگرش ابن‌خلدون و متفکران پیش از او در جهان اسلام، شباهت بین مضامین مورد تأکید ابن‌خلدون و اندیشه نوین را نفی می‌کند. به قول او:

ابن‌خلدون با اینکه ماهیت پاره‌ای عادات و رسوم و حتی پاره‌ای گمان‌ها را روشن کرده است ولی معتقد به «اصالت تاریخ» نیست؛ با اینکه به تأثیرات عوامل طبیعی، روانی و اجتماعی اشاره می‌کند ولی معتقد به «موجبیت» نیست؛ با اینکه به برخی ترتیبات در مکان اجتماعی قائل می‌شود اما «عقلی مشرب» نمی‌باشد و بالاخره با اینکه به عقیده او رهیافت به علم اجتماعی مستلزم اطلاع از ماهیت بشر و اجتماع انسانی بود، ولی حصول به این مهم را بدون اتکا به یک معیار سنجش درباره غایات حقیقی بشر و اجتماع میسر نمی‌دانست.^۳

بدین‌سان از دید محسن مهدی، برای مقایسه میان مضامین مورد تأکید در اندیشه ابن‌خلدون و موضوع‌های مورد تأمل اندیشه مدرن، دلیلی در کار نیست. زیرا این دو در دو جهان متفاوت، با حال و هوا و ویژگی‌های خاص خود شکل بسته‌اند. اندیشه ابن‌خلدون به دلیل پایبندی به مبانی تفکر مدرسی و اصول شریعت، خصلت قرون وسطایی خود را حفظ کرد و از تبدیل و ارتقاء به سطح اندیشه‌ای عقلی در زمینه تاریخ و جامعه باز ماند و فقط او جزئی از منابع نوزایش در عصر جدید در مغرب زمین به شمار آمد.

دسته دیگری از محققان اندیشه ابن خلدون بر آنند که جهانیابی او دارای مضمونی نو است و لذا می‌توان به مقایسه آن با اندیشه نو پرداخت.

از این منظر، ابن خلدون پیش از متفکرانی چون ماکیاولی، ویکو، تورگو، مونتسکیو، مارکس، دورکیم، اشپنگلر و نظایر آنان، به مفاهیم و موضوع‌هایی مشابه با آنچه که مندرج در آراء اندیشمندان یاد شده می‌باشد - اگرچه به صورت ابتدایی - دست یازیده است. ایو لاگوست نویسنده کتاب جهانیابی ابن خلدون را در این زمره می‌توان به شمار آورد.

به عقیده وی، ابن خلدون را از همه متفکران قدیم و قرون وسطا باید متمایز شمرد. اثر او آن قدر جدید و نو به نظر می‌رسد که گویی آن را مورّخی در سده بیستم نگاشته است. مطالب و موضوع‌های بدیع و مهم کتاب او، از جمله جدیدترین و تازه‌ترین مسائل عصر ما به شمار می‌روند. همان سلسله مسائلی که فکر مورّخ عصر حاضر را به خود مشغول داشته، مورد توجه ابن خلدون بوده و همان شیوه علمی امروزی را او در قرن چهاردهم میلادی به کار برده است. او بسان مورّخان جدید، علل عمیق بروز حوادث را در کیفیت نهادهای اقتصادی و اجتماعی جستجو کرده است.^۴

بدین ترتیب لاگوست در رهیابی به اثر ابن خلدون، بدون در نظر گرفتن تفاوت‌های موجود و سرشت تفاوت‌های زمانه کهن و عصر ابن خلدون با دوران جدید، مضامین مندرج در اندیشه ابن خلدون را قابل قیاس با مفاهیم اندیشه نو دانسته است. در برابر دو گروه پژوهندگان یاد شده اندیشه‌های ابن خلدون، گروهی دیگر به ادعای خود، جدا از افراط و تفریط، راه میانه را برگزیده و چهره‌ای واقع‌بینانه‌تر از ابن خلدون و نظرات او به دست داده‌اند. ناصف نصار، مؤلف کتاب اندیشه واقع‌گرای ابن خلدون از آن شمار است. در تصویر ارائه کرده ناصف نصار، ابن خلدون به عنوان متفکری متعلق به اواخر دوران سده‌های میانه اسلامی معرفی شده است که می‌توان او را در چارچوب کلیت اندیشه‌اش در حلقه میانی بین ارسطو و ماکیاولی جای داد. گفتار حاضر در معرفی ابن خلدون و بررسی آراء اندیشه‌های او از سه منبع یاد شده و دیدگاه‌های منضم به آنها بهره گرفته است.

محیط اجتماعی و فضای فکری عصر ابن خلدون

محیط پرورش ابن خلدون بخش غربی (مغرب عربی در شمال آفریقا) از گستره‌ای

بود که در آن تمدن و فرهنگ سده‌های میانه اسلامی تا مرزهای چین و جنوب اسپانیا (اندلس) پیش رفته و پراکنده شده بود.

در عصر ابن‌خلدون (سده هفتم هجری / پانزدهم میلادی) این جهان پهناور، پس از پشت سر نهادن روزگاری زرتین، در دوره احتضار خود بسر می‌برد. این دوران همچنین با فرا آمدن طلیعه نوزایی معنوی (رنسانس) و عصر جدید در مغرب زمین مصادف شد. در این هنگام جهان اسلام که از درون سخت دستخوش ضعف و تباهی شده بود در اثر یورش‌های تاتارهای تیموری از بیرون از هم فرو پاشید.^۵

از آنجا که درخشش ستاره اقبال معنوی ابن‌خلدون با افول آخرین کانون تمدن اسلامی در مغرب عربی مصادف شد، لذا بیهوده نبود که این متفکر بزرگ بیشتر در راه ژرف‌کاوی در بنیان‌های انحطاط جهان یاد شده کوشید و پرداختن نظریه‌ای تاریخی - اجتماعی در تبیین آن را وجهه همت خود قرار داد.

فضای عمومی فکری حاکم بر جهان یاد شده، آمیزه و التقاطی برآمده از سه عنصر «عقل یونانی»، «ایده ایرانی‌شهری» و «شریعت اسلام» بود که در حوزه‌های گوناگون فکری و معرفتی رایج در آن دوران استیلا داشت.

گفتنی است که متفکران اسلامی از یکسو به منظور تنظیم دستگامی فلسفی و از سوی دیگر برای تدوین نظامی کلامی (تئولوژیک) جهت بیان استدلالی مبانی شریعت، به وام‌ستانی از فلسفه یونان باستان رو آوردند. از آنجا که ارتباط این متفکران با فلسفه یونان با میانجی مکتب اسکندرانی فلسفه صورت گرفت، لذا آنان فلسفه اشراقی فلوطین را که تفسیری باطنی و عرفانی از اندیشه‌های اصیل افلاطون بود با برخی آراء منطقی ارسطویی که جای جای با نظرات افلاطون یکی گرفته شده بود تلقین کردند و اصول فلسفه و کلام قدیم اسلامی را بر آن بنا نهادند. و به قول اقبال لاهوری «... حکمیان، همه به زبان افلاطون و ارسطو سخن گفتند».^۶

عنصر دیگر در کار ترکیب این فضای فکری، اندیشه ایرانی‌شهری یا تفکر باستانی ایران زمین بود که آیین زرتشت بنا نهاده شده بود.

در نظام فکری زردشت دو گرای فلسفی و یکتاپرستی دینی با هم کنار آمده بودند. زردشت کوشید تا دغدغه کثرت و ثنویت هستی را در وحدتی والاتر یعنی یگانگی اهورامزدا فرو نشاند.^۷

تأثیر این رأی فلسفی بر تفکر بعدی یونانی - عرفانی (گنوسی gnostic) رایج در

جهان اسلام آشکار است. افزون بر آن، در پرتو جهانبینی اوستایی فرّه شهریاران که بنیاد وحدت در دستگاه گسترده شاهنشاهی ایران به شمار می‌رفت با سقوط این شاهنشاهی به امپراتوری اسلامی میانه راه یافت و بر آن سایه گستراند.

دین اسلام نیز شریعت مسلط و پایه اعتقادی اکثر ساکنان پهنه گسترده جهان اسلام بود. از آنجا که اسلام آیینی فراگیر بود، آموزه‌های آن با امور این جهانی و دنیای پس از مرگ سخت در آمیخت و زندگی در همه عرصه‌ها از دین و شریعت رنگ و رو گرفت. در چنین جهانی که زندگی در عمل و در همه سپهرهایش با رهنمون‌ها و آموزه‌های دینی در آمیخته بود، هر گونه تأمل فکری، فلسفی و نظری جز در طریق بیان مقتضیات و علائق عملی و سیاسی، تنها در وادی پندار و تخیل متصور بود. از آن روست که «برای فهم فلسفه اسلامی باید به یاد آورد که اکثر حکیمان به دین وابستگی داشته‌اند»^۸.

بدین سان در محیط اجتماعی و فضای فکری عصر ابن خلدون، عالم نظر سخت پایبند ملاحظات دفاعی دین ماند و در جهت سامان بخشی به زندگی اجتماعی و سیاسی به ترکیب ظریفی میان منابع یاد شده در بالا دست یافت. نحوه این ترکیب را میزان تأکید بر خردوی در عرصه فلسفه و یا سیر و سلوک باطنی در قلمرو طریقت و یا انگیزه تحکیم مبانی شریعت تعیین می‌کرد.

مهم‌ترین نمونه‌های چنین ترکیب‌هایی از تفکر سده‌های میانه اسلامی در آراء ابونصر فارابی، ابن باجه، ابن طفیل و ابن رشد با تأکید بر برجستگی عنصر عقلی، و در نوشته‌های سهروردی و ابن عربی با برجستگی اندیشه عرفانی و در آثار غزالی و ماوردی و ابن تیمیه با تأکید بر شریعت صورت‌بندی شدند.^۹

جهان‌بینی ابن خلدون

ابن خلدون متفکری که دوران زندگی‌اش در عصر انحطاط و غروب تمدن اسلامی گذشت مرحله آغازین زندگی خود را صرف مشاهده و کسب تجربه درباره وقایع متنوع اجتماعی و سیاسی عصر خود کرد و به عنوان مرد عمل در جریان آن وقایع گرفت.

در مرحله دوم زندگی، به دنبال سرخوردگی از فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی به انزوا و به تأمل و تفحص درباره تجارب و یافته‌های ارزشمند اندوخته در جریان فعالیت‌های عملی خود پرداخت. او در پرتو بازنگری اندیشمندانه بر زندگی پرحادثه و

عبرت‌انگیزش، اثر بزرگ تاریخی فلسفی العبر را فرآورد و آن را به مقدمه‌ای که حاوی جهانبینی ژرف اوست آراست.^{۱۰}

ابن‌خلدون در تنظیم این جهانبینی پی‌جوی آن بود تا تبیینی فلسفی - تاریخی از رخدادهای اجتماعی و سیاسی عصر خود پدید آورد و میان اندیشه عقلی و واقعیت در پویای تاریخی - اجتماعی‌اش یا بروز عقلانیت در عرصه شناخت و عمل پیوند برقرار کند. به بیان دیگر او در این راستا بود که به کاری در نوع خود بدیع و متمایز از حال و هوای فکری و روح حاکم بر زمانه خود دست یازید. چنان که خود در این زمینه تصریح کرده است: «کتابی در تاریخ ساختم که در آن از روی احوال نژادها و نسل‌های پی در پی پرده برداشتم... و علل و موجبات آغاز تشکیل دولت و تمدن‌ها را در آن آشکار ساختم»^{۱۱}. جهانبینی ابن‌خلدون از عناصری فراهم آمد که در ترکیب فراگیرنده‌اش دریافتی نسبتاً جامع و چندساحتی درباره کلیت پدیده‌ها را برای وی میسر کرد. در توضیح این جهانبینی، عناصر مندرج در آن را به گونه زیر می‌توان برشمرد.

۱. روابط متقابل پدیده‌ها

ابن‌خلدون به میانگنشی عناصر حیات اجتماعی قایل بود. به عقیده او زندگی اجتماعی برآمده و برآیند تعامل میان عوامل متنوعی چون فرهنگ، اقتصاد، سیاست و جغرافیا بود. نقطه تلاقی این عوامل پایه نگرش تحلیلی او را تشکیل داد. همین شیوه نگرش وجه و تفاوت اساسی دید ابن‌خلدون در قیاس با دریافتهای روایتی، صوری و تک‌ساحتی از رویدادهای زندگی اجتماعی رایج در زمانه او می‌باشد. ایو لاکست به این ویژگی در جهانبینی ابن‌خلدون این‌گونه اشاره کرده است:

ابن‌خلدون به خوبی... به روابط و پیوستگی‌هایی که میان بخش‌های مختلف حیات اجتماعی موجود است توجهی ژرف نموده است.^{۱۲}

۲. کلیت عینی

در جهانبینی ابن‌خلدون «کلیت عینی» شناخت پذیر جای «کل مجرد» را گرفته است. چنان که او کل اجتماعی را به جای کل کیهانی مطرح در هستی‌شناسی نظری قدیم موضوع مطالعه خود قرار داده است.^{۱۳}

به عقیده ابن‌خلدون، تجرید محض راه به شناختی یقینی و بی‌گمان نمی‌برد. به جای

آن، او در جست و جوی نظامی عقلی شده که بر مصادیق منفرد همخوانی یابد و رهیافتی مقتضای درک عینیت اشیاء و امور ارائه دهد. ترکیب مقتضیات عینیت و ضرورت عقلی ترجمان خود را در روش واقع‌گرایانه مثبت او یافته است.^{۱۴}

یافته‌های وسیع و همه جانبه ابن‌خلدون او را یاری کرد تا شناختی عام بر پایه معاینه واقعیت عینی منفرد فراهم آورد. او در تعیین رابطه میان «حکمت عقلی» و «جزئیت واقعی» از روش قیاسی جاری در فضای مدرسی یونانی - اسلامی دوران خود فاصله گرفت و به شیوه استقرایی نزدیک شد.

۳. سرشت تاریخی پدیده‌های اجتماعی

از مهم‌ترین زمینه‌های جهان‌بینی ابن‌خلدون، نقد او درباره شیوه تاریخ‌نگاری متداول در دنیای قدیم اسلامی است. او مورخان زمانه خود را به دلیل بی‌اعتنایی به «موجبات و علل وقایع و احوال»^{۱۵} و پرداختن به «اخبار و ترهات»^{۱۶} مورد نکوهش قرار داده است. ابن‌خلدون در مقدمه این شیوه رایج تاریخ‌نگاری عصر خود را که جز از میان وقایع صوری و سطحی و روایتی وقایع فراتر نرفت و هرگز واقعیت اجتماعی و تاریخی را به عنوان موضوع شناخت خود قرار نداد، به نقد کشیده است:

و اما در باطن، اندیشه و تحقیق درباره حوادث و مبادی آنها و جستجوی دقیق برای یافتن علل آنهاست، و علمی است درباره کیفیات وقایع و موجبات و علل حقیقی آنها...^{۱۷}.

به نظر ابن‌خلدون، مورخ به منظور نیل به هدف بالا، باید از ظاهر محسوس حوادث گذر کند و به باطن و عمق و ریشه نامحسوس و ویژگی‌های درونی آنها رخنه یابد و به حکمت تحولات تاریخی پی برد. ابن‌خلدون با انتخاب عنوان العبر برای اثر تاریخی خود در واقع به هدف یاد شده نظر داشته است. درگذشتن از ظواهر امور و راه بردن به بواطن آنها اسلوب تاریخ‌نگاری را نزد ابن‌خلدون از بیان تقلیدی و تعبدی و روایت گونه وقایع به تبیین و تحلیل علل و عوامل اجتماعی وقایع تغییر داد.

افزون بر آن ابن‌خلدون دریافت رویدادهای تاریخی را مقید به قرار دادن آنها در مجموعه‌ای از «شهادت‌ها و دلالت‌های بیشمار و دائمی و متغیر»^{۱۸} دانست. در این باره به گفته ایولاگست:

مفهوم جدید تاریخ برخلاف وقایع‌نگاری به مسائل و عوامل اجتماعی توجه

دقیق مبذول می‌دارد. از ابن‌خلدون به بعد، تاریخ دیگر جزیی از ادبیات نیست بلکه بالنفسه علم مستقل و جدیدی است.^{۱۹} ابن‌خلدون در مقدمه به تفاوت بنیادین اسلوب خویش در درک سرشت رویدادهای تاریخی در قیاس با شیوه‌های متداول تاریخ‌نگاری زمان خود این اشاره را دارد:

... کتابی در تاریخ ساختم که در آن از روی احوال نژادها و سنت‌های پی در پی پرده برداشته... و علل و موجبات آغاز تشکیل دولت‌ها و تمدن‌ها را در آن آشکار ساختم... از میان مقاصد گوناگون، برای آن روشی بدیع و اسلوب و شیوه‌ای ابتکار آمیز اختراع کردم و کیفیات اجتماع و تمدن و عوارض ذاتی آنها را که در اجتماع انسانی روی می‌دهد شرح دادم، چنانکه خواننده را به علل و موجبات حوادث آشنا می‌کند.^{۲۰}

۴. وجه اجتماعی رویدادهای تاریخی

اعتقاد ابن‌خلدون به پیوند متقابل میان پدیده‌های اجتماعی، او را بر آن داشت تا در مطالعه رویدادهای اجتماعی به ربط و پیوستگی آنها با شرایط عمومی جامعه پی ببرد. چنین باوری ابن‌خلدون را تا مرز دستیابی به قلمرو آغازین دانش اجتماعی و دریافتی جامعه‌شناسانه از رویدادها پیش برد.

در این راه ابن‌خلدون واقعه تاریخی را اساساً به عنوان واقعه‌ای اجتماعی انگاشت که فهم آن تنها در هم‌پیوندی آن با شرایط تحول عمومی جامعه میسر بود.

بررسی پدیده‌های تاریخی در بستر اجتماعی آنها، اهمیت و ضرورت شناخت نظام اجتماعی را به هنگام تتبع و تحقیق پیرامون وقایع و امور تاریخی نزد ابن‌خلدون می‌نمایاند که وی از آن به عنوان «بستگی حوادث به صورت افقی و عمودی به هم» یاد می‌کند.^{۲۱} به همین دلیل او مهم‌ترین لغزش تاریخ‌نگاری دوران قدیم اسلامی را در بی‌اعتنایی به سرشت نظام اجتماعی می‌انگارد و «مقدمه» اش را نیز در رفع چنین خطایی تدوین می‌کند. به گفته ناصف نصار:

آنچه در محتوای تاریخ طبری، مروج الذهب، احکام السلطانیة در پرده ماند یا به طور ناقص توصیف شده بود، در «مقدمه» پرده از رخ برمی‌گیرد.^{۲۲}

چنین برداشتی در مقام مقایسه با برداشت‌های اساطیری و ذره‌گرایانه از وقایع و رویدادها که در آثار مورخان نامداری مانند توسیدید و مسعودی رایج بود، پیشرفتی مهم به شمار می‌آید.^{۲۳}

ابن‌خلدون و طرح دانش جامعه

ابن‌خلدون بر پایه جهان بینی فراگیر خود، دانش جامعه یا «علم العمران» اش را بنیاد کرد. انگیزه ابن‌خلدون در تدوین این آگاهی تازه، پژوهش درباره طبیعت آدمی و اجتماع و پی بردن به سرشت و اسباب و علل باطنی تحولات آنها بوده است.^{۲۴} او در این نوآوری از سنت فکری کهن یونانی - اسلامی مسلط فراتر رفت و طرحی منطبق با الزامات و خصایص واقعیت اجتماعی در انداخت.^{۲۵}

طرحی که در آن مطالعه در باب اجتماع و تمدن و شناسایی عوارض ذاتی (خواص و قوانین) چون «کشورداری و پادشاهی و کسب معاش و هنرها و دانش‌ها و بیان موجبات و علل هر یک»^{۲۶} ترتیب داده شده بود.

گفتنی است که درست هنگامی که فلسفه نظری کلاسیک در خدمت کلام جدلی به تبیین حقیقت و باطن دین و کتاب گماشته شده بود و عارفان پیرو طریقت و فقیهان پیروه شریعت به ستیزه بر سر ظاهر و باطن شریعت سرگرم بودند و زمانی که مورخان در کار گردآوری وقایع صدر اسلام اشتغال داشتند، ابن‌خلدون گام در راه ایجاد دانشی تازه یعنی علم عمران به منظور شناخت انسان درگیر در تحول اجتماعی - تاریخی نهاد. این دانش تازه فهم پویا نظام اجتماعی و پیچیدگی و درهم تنیدگی و تأثیر متقابل ساحت‌های گوناگون آن بر یکدیگر را پیشه خود قرار داد.^{۲۷}

محتوای مقدمه

ابن‌خلدون دانش عمران را به منظور پاسخ به پرسش‌هایی تدوین کرد که برای جامعه سده‌های میانه‌ای اسلامی - عربی بی سابقه بود و هرگز تا پیش از آن زمان توش و توان طرح آنها را نیافته بود:

اینکه طبیعت اجتماعی بشری و پدیده‌های نمودار در آن چگونه می‌باشد؟ اینکه مقدمات و مبادی تشکیل دولت‌ها کدامند و اینکه تحول از سازمان بادیه‌نشینی به حضارت و تشکیل دولت‌های تازه بر پایه عصیبت قبیله‌ای چگونه رخ می‌نمایند؟ و اینکه چگونه خودکامگی، خشونت و تجمل پرستی تأثیرات زیان‌بخش خود را در تباهی دولت‌ها بروز می‌دهند؟^{۲۸}

ابن‌خلدون در پی‌ریزی این دانش تازه بر آن بود که به واقع، پویا پیچیده و چند سویه حیات اجتماعی انسان، موضوعی در خور پژوهش تجربی و شناخت عقلی است.

به نظر او «عمل دسته‌جمعی انسان‌ها بر سیاقی که برای عقل بشر قابل تمیز است صورت می‌گیرد و پدیده عمران را می‌توان موضوع یک علم عقلی قرار داد».^{۲۹}

بدین منظور بود که علم عمران از تتبع در منشأ زندگی اجتماعی و اشکال گوناگون آن اعم از «بدوی» و «حضری» و نیز اقسام نهادها و سازمان‌های اجتماعی آغاز گردید و با مطالعه درباره‌ی تطور و تکامل اجتماعی از مرحله بدوی تا مرحله مدنیّت، سرانجام با اشاره به علل و عوامل انحطاط تمدن ختم شد.^{۳۰}

بدانش عمران سیر تطور نظام‌های اجتماعی از نقص به سوی کمال را مورد واریسی قرار داده و در این راستا از منشأ پیدایش زندگی جمعی و بنیان تشکیل اجتماع آغاز کرده است. به گفته ابن‌خلدون «با هم زیستن... افراد در یک شهر یا اجتماع... برای ارضای نیازهایشان به سبب تمایل طبیعی آنان به همکاری در کسب معاش است».^{۳۱} او پس از تعیین آغاز تکوین زندگی جمعی، سیر تکامل آن را این‌گونه دنبال می‌کند: «عمران بدوی ناگزیر به سوی تمدن و ایجاد نهادهای متمدن سیاسی و اقتصادی و علمی... تحول می‌یابد».^{۳۲}

و لذا «همچنان که شهر رو به توسعه می‌گذارد و روز به روز رونق بیشتری می‌یابد یک نظام اجتماعی جدید که با عمران‌های بدوی فرق اساسی دارد به وجود می‌آید».^{۳۳} بدین ترتیب مفهوم عمران از دیدگاه دانش تازه ابن‌خلدون متضمن بهبود در کیفیت مدنیّت و به موازات آن پیشرفت آبادانی است و پیامد چنین تحولی نیز با پیچیدگی اجتماعی انسانی ملازمه می‌یابد. بر اثر تحول جامعه، عادات اجتماعی وابسته به فنون و نهادهای گوناگون شکل می‌گیرد و وجوه گوناگون زندگی اجتماعی متنوع‌تر و پیچیده‌تر می‌شود».^{۳۴} در مرحله کمال پیشرفت اجتماعی که مرحله تحقق «عمران» است افزارها، ساختمان‌ها، علوم به اضافه نهادهای سیاسی و اقتصادی و شهری پدیدار می‌شوند.^{۳۵} ابن‌خلدون، مرحله پیچیدگی سازمان اجتماعی را که به معنای تحول از عمران بدوی به عمران کامل‌تر است به منزله مرحله تحقق فرهنگ در جامعه به شمار آورده و سرانجام در این ردیابی تحول اجتماعی، به تبیین انحطاط که پیامد مرحله تکامل حضری و تکوین تمدن است، پرداخته است.

بدینسان تأمل در سرشت تحول تاریخی حیات جمعی و پژوهش درباره اوج‌گیری و سپس انحطاط تمدن، مضمون دانش اجتماعی تازه ابن‌خلدون یعنی «علم العمران» او شد.

ابن خلدون که نظاره‌گر دوران انحطاط تمدن قدیم اسلامی و بحران عمومی مغرب عربی بود، درباره عوامل ناکامی این تمدن و علل زوال آن به تأمل پرداخت.^{۳۶} او در نامه‌ای درباره حوادث غم‌انگیزی که خود نظاره‌گر آن بود چنین نگارشت: چرا این شهرهای ویران، چرا این زمین‌های داغ زده، چرا این عمارت ویران شده، چرا این جاده‌های خراب، چرا این بی‌ثباتی، چرا این دریای هرج و مرج؟ زمانی ما خورشید افتخار بودیم چه شد که آن افتخارها از دست رفت، دریغ و افسوس.^{۳۷}

یکی از نقاط عمده‌ای که چارچوب دانش عمران ابن خلدون را از فضای فکری قدیم جدا و به مرزهای شناخت جهان و رابطه دولت و جامعه، مضمون اصلی علم عمران و جهانی‌نویسی نوین، نزدیک کرد تحلیل «دولت» (State) در پیوند با «جامعه» (Society) و قدرت سیاسی در ربط‌های اجتماعی آن بود.

در تبیین این ارتباط او به فراسوی نگرش‌های کلاسیک و مدرسی اسلامی - یونانی «فلسفه سیاسی» قدیم که در فضای متأثر از «سیاست‌نامه» و «شریعت‌نامه» نگاری رایج بودند راه یافت. در نگاه تازه او قلمروهای سیاست و دولت استقلال صوری و تجرّد پیشین خود را از دست دادند و در پیوند با تأثیرات محیط طبیعی و اجتماعی خود تبیین شدند.^{۳۸}

ابن خلدون در مقدمه در نقد رویه‌های انتزاعی نگر پیشین این‌گونه اشاره دارد: «اخبار دولت‌ها... را چنان گرد آورده‌اند که گویی صورت‌های مجرد از ماده و شمشیرهایی به بی‌غلاف»^{۳۹} می‌باشند. او دولت را در برابر «جامعه» همچون «صورت» در برابر «ماده» می‌انگاشت که «اختلال در یکی در دیگری مؤثر خواهد بود چنان که نابودی یکی در نابودی دیگری تأثیر می‌بخشد»^{۴۰}.

همین‌طور در این راستا ابن خلدون «به منظور کشف علل ضعف و انحطاط دولتها تجسس در نهادهای داخلی و بنیادهای اجتماعی آنها را اساس بررسی خود قرار می‌دهد»^{۴۱}.

بداعت نگرش ابن خلدون در مقایسه با سنت‌های رایج نگرش سیاسی در آن زمان از آن روست که در حالی که فارابی بزرگ‌ترین فیلسوف سیاسی عصر، «مدینه فاضله» خود را از تکیه بر پایه‌های استوار محروم کرده و فلسفه سیاسی را در فرهنگ اسلامی به نابودی کشانیده بود و شریعت نامه‌نویسان و سیاست‌نامه نگاران واقعیت سیاسی را تابع

مقتضیات دین و ملهم از اصول شریعت و هنجارهای اخلاقی پنداشته و هر نوع ارتباط میان آن با نظام اجتماعی را نادیده گرفته بودند، ابن خلدون درک سرشت مدینه واقعی را بر پایه تجربیات اجتماعی و امور محسوس پیشه خود قرار داد. برخلاف اندیشه سیاسی قدیم که همواره به رأس هرم سیاسی و گزیدگان و نخبگان سیاسی نظر داشت و حصول خیر و سعادت برای مدینه را در پرتو فضائل و ملکات «رهبر فرزانه» یا «سلطان» و یا «خلیفه» ممکن می‌انگاشت، ابن خلدون به رابطه دستگاه سیاسی با مناسبات اجتماعی و اقتصاد و فرهنگ اعتنا ورزید.^{۴۲}

سخن آخر

ابن خلدون، اندیشمند و عالم و روشنفکری پرتکاپو بود که در یکی از کانون‌های مهم تمدن سده‌های میانه اسلامی یعنی مغرب عربی طی یک زندگی پر تلاطم به سیر و سلوک و کسب و دانش و تجربه پرداخت.

او که در علوم دینی، اطلاعات تاریخی، آشنایی با فنون حکومت و خلافت به مرتبه مشاهیری همچون مسعودی و ماوردی رسید انحطاط تمدن اسلامی عصر خویش را به شیوه‌ای تازه موضوع مطالعه قرار داد.^{۴۳} و با روی آوردن به اندیشه تجدید حیات آن از ناموران عصر خود پیشی گرفت.

در این راه او جهانبینی نوینی را پدید آورد که در بخشی از آن از محتوای معارف یونانی - اسلامی آن دوران فراتر رفت و تا مرز رهیافتی عینی به شناخت واقعیت اجتماعی پیش رفت. از این نظر، اندیشه او در واپسین مرحله حیات فرهنگ اسلامی حکم پل ارتباطی میان ارسطو و ماکیاولی را یافت اگر چه با تأکید بر حرکت «دوری» (cyclic) اجتماعی از مفهوم «پیشرفت» (progress) در اندیشه جدید فاصله گرفت. به هر حال، خاموشی آخرین کانون تمدن اسلامی در مغرب عربی و تداوم شرایط انحطاط در جهان اسلام، کوشش فکری وی را عقیم نهاد و نوآوری این «نابغه تنها» را به بوتۀ نسیان سپرد.^{۴۴}

با تجدید بیداری فکری در جهان اسلام و دنیای عرب در دوران جدید، بار دیگر، اندیشه‌های ابن خلدون به عنوان یکی از منابع خودشناسی و رهایی از بیگانگی با خود در برابر تمدن نوین غربی به شمار آمد و مقدمه او بسان مرجعی الهام‌بخش برای رفع گسیختگی فرهنگی و بازیابی هویت در کانون توجه روشنفکران قرار گرفت.

پی‌نوشتها

- 1- Leo Strauss, Joseph Cropsey (eds.), History of Political Philosophy (Chicago University Press, 1975).
- ۲- محسن مهدی، فلسفه تاریخ ابن‌خلدون، ترجمه مجید مسعودی بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۲ ش، صص ۲۸۶-۲۸۷.
- ۳- همان کتاب، ص ۳۶۹.
- ۴- ایولاکست، جهان‌بینی ابن‌خلدون، ترجمه مهدی مظفری (انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۳ ش)، چاپ دوم، ص ۲۲۳.
- ۵- ناصف نصار، اندیشه واقع‌گرای ابن‌خلدون، ترجمه یوسف رحیم‌لو (مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۶ ش)، ص ۲۴۰.
- ۶- محمد اقبال لاهوری، سیر فلسفه در ایران، ترجمه ا.ح. آریان‌پور (مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای، ۱۳۴۷ ش)، ص ۲.
- ۷- همان کتاب، صص ۶-۹.
- ۸- همان، ص ۲.
- ۹- جواد طباطبایی، درآمدی فلسفی بر تاریخ اندیشه سیاسی در ایران (دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، ۱۳۶۲ ش) صص ۱۱-۲۰؛ همچنین رک: جواد طباطبایی، ابن‌خلدون و علوم اجتماعی: وضعیت علوم اجتماعی در تمدن اسلامی (طرح نو، ۱۳۷۴ ش).
- ۱۰- حنا الفاخوری، خلیل الجر، تاریخ فلسفه در جهان اسلامی، ترجمه عبدالمحمد آیتی (سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۶۷ ش)، چاپ سوم، صص ۷۰۹-۷۱۶.
- ۱۱- عبدالرحمن بن‌خلدون، مقدمه، جلد اول، ترجمه محمد پروین گنابادی (مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۲ ش)، چاپ چهارم، ص ۶.
- ۱۲- ایولاکست، همان کتاب، ص ۱۸۵.
- ۱۳- ناصف نصار، همان کتاب، ص ۱۲۴.
- ۱۴- همان، صص ۸۷-۸۸.
- ۱۵- عبدالرحمن بن‌خلدون، همان کتاب، جلد اول، ص ۳.
- ۱۶- همان.
- ۱۷- همان، ص ۲.
- ۱۸- ناصف نصار، همان کتاب، صص ۱۰۰-۱۱۰.
- ۱۹- ایولاکست، همان کتاب، ص ۲۰۵.
- ۲۰- عبدالرحمن بن‌خلدون، همان کتاب، جلد اول، صص ۶-۷.
- ۲۱- ناصف نصار، همان کتاب، صص ۱۰۱.
- ۲۲- همان، ص ۲۴۲.
- ۲۳- همان، صص ۱۰۶، ۱۳۹.
- ۲۴- محسن مهدی، همان کتاب، ص ۲۲۳.

- ۲۵ - محسن مهدی، همان کتاب، ص ۲۲۳.
- ۲۶ - عبدالرحمن ابن خلدون، همان کتاب، جلد دوم، ص ۸.
- ۲۷ - ناصف نصار، همان کتاب، صص ۱۶۲، صص ۲۰۱-۲۰۲.
- ۲۸ - عبدالرحمن بن خلدون، همان کتاب، جلد اول، صص ۵-۶.
- ۲۹ - محسن مهدی، همان کتاب، ص ۲۴۰.
- ۳۰ - همان، صص ۳۶۶-۳۶۷.
- ۳۱ - همان، ص ۲۴۱.
- ۳۲ - همان، ص ۲۵۸.
- ۳۳ - همان، ص ۲۷۱.
- ۳۴ - همان، ص ۲۴۱.
- ۳۵ - همان.
- ۳۶ - همان، ص ۳۶۵؛ ایولاکست، همان کتاب، ص ۶۹.
- ۳۷ - ایولکت، همان کتاب، ص ۶۹.
- ۳۸ - همان، ص ۲۳۳.
- ۳۹ - عبدالرحمن بن خلدون، همان کتاب، جلد اول، ص ۵.
- ۴۰ - عبدالرحمن بن خلدون، همان کتاب، جلد اول، ص ۵.
- ۴۱ - ایولاکست، همان کتاب، ص ۲۳۲.
- ۴۲ - ناصف نصار، همان کتاب، ص ۱۶۴.
- ۴۳ - همان، ص ۲۴۰.
- ۴۴ - عبدالله لارویی، «ابن خلدون و ماکیاول»، ترجمه نادر انتخابی، نگاه نو، شماره ۱۱ (آذر دی ۱۳۷۱ ش)، صص ۱۴۹-۱۵۰.